

Ali Şah'a takdim edildi. Bu vesileyle yazdığı gazel şah tarafından çok beğenildi. Kabiliyetini farkedenden hükümdar onu Horasan Valisi Şehzade Hasan Ali Mirza Şücâüssaltana'nın yanına gönderdi. Meşhed'de kendisine iltifatta bulunan valinin oğlu Fürûğdevle ile dostluk kurdu. Bu yıllardan itibaren şiirlerinde Fûrûgî mahlasını kullanmaya başladı. Devrin tanınmış şairi Kâânî-i Şirâzî ile tanıştı. Ardından Kirman'a gitti; 1853'te bir daha ayrılmamak üzere Tahran'a döndü. Feth Ali Şah'tan sonra Muhammed Şah ve Nâsîrüddin Şah için de methiyeler yazdı. Her üç hükümdardan ilgi ve saygı gören Fûrûgî, özellikle Bâyezîd-i Bistâmî ve Hallâc-ı Mansûr'un fikirlerinin tesirinde kalarak tasavvufa yöneldi. Şiî olmakla birlikte özellikle Hint müslümanları arasında çok taraftarı olan Çiştîyye tarikatına intisap etti. Bir ara ulûhiyyet iddiasında bulunduğu söylenmişse de bunun bir iftira olduğunu bizzat Nâsîrüddin Şah'a açıkladı. 17 Eylül 1857'de öldü ve Şehrikerd'e bağlı Şah Abdülzîm'de defnedildi.

Fûrûgî, Kaçarlar devri İran edebiyatının en büyük gazel şairi olarak kabul edilir. Yaklaşık 20.000 beyitten oluşan divanı birçok defa basılmıştır (*Dîvân-ı Fûrûgî-i Bistâmî* [*Dîvân-ı Kâ'ânî* içinde], nşr. Celâleddin Mirzâ, Tahran 1272; *Dîvân-ı Ğazeliyyât-ı Hakîm Fûrûgî* [*Dîvân-ı Kâ'ânî* içinde], nşr. Ahmed Molla Abdülhüseyn — Molla Mahmûd-ı Hânsârî, Tahran 1302; *Dîvân-ı Fûrûgî*, nşr. Ali Gaffârî, Tahran 1320 hş.; *Ğazeliyyât*, nşr. Mansûr Müşfik, Tahran 1336 hş. [diğer neşirleri için bk. Hânâbâ, II, 2353-2354]). Kaside ve methiye de yazan Fûrûgî'nin özellikle Sa'dî ve Hâfiz'in tesiriyle nazmettiği tasavvufî gazelleri kendisine şöhret kazandırmıştır. Fûrûgî'nin ve oğlunun papa hakkında birer kaside yazdıkları bilinmekle beraber bu kasideler yayımlanmamıştır (Bausani, s. 559-563).

BİBLİYOGRAFYA :

Hidâyet, *Mecma' u'l-fuşahâ*², Tahran 1878, II, 394-396; Browne, *LHP*, IV, 336-337; Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edebe*, IV, 331-332; Muhammed Ali, *Mekârimü'l-âşâr*, İsfahan 1362, II, 374-378; Mehdî Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İrân, Karn-hâ-yı 12, 13, 14 Hicrî*, Tahran 1371, V, 128-129; Rypka, *HIL*, s. 332; Hânâbâ, *Fihrist*, II, 2353-2354; Zeynelâbidîn Mû'temen, *Tahaavül-i Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1976, s. 399; Yahyâ Âryanpür, *Ez Şabâ tâ Nimâ*, Tahran 1978, I, 82-86; A. Bausani, "Two Unpublished Qasidehs by Furgî Bistâmî and His Son on the Pope", *Ar. O*, XXX (1962), s. 559-563; Said Naficy, "Furûghî", *El'* (İng.), II, 952; *DMF*, II, 1887.

MEHMET KANAR

FÜRÜZANFER, Bediüzzaman

(bk. BEDİÜZZAMAN FÜRÜZANFER).

FÜTŪH-ı YEMEN

(فتوح يمن)

Rumûzî'nin

(ö. 1002/1593)

Yemen tarihine ve Koca Sinan Paşa'nın bu ülkeyi zaptına dair *Târîh-i Feth-i Yemen* adıyla da bilinen manzum eseri (bk. RUMŪZÎ, Mustafa).

el-FÜTŪHATŪ'L-MEKKİYYE

(الفتوحات المكية)

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin

(ö. 638/1240)

tasavvufî görüşlerini en geniş boyutlarıyla açıkladığı eseri.

Kısaca *el-Fütûhât* olarak da anılan eserin tam adı *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye*'dir. Sözlükte "açmak, yardım etmek; zafer" gibi mânalara gelen *feth* kelimesi (çoğulu *fütüh*, bunun da çoğulu *fütühât*) tasavvufta "Allah'ın rızık gibi maddî, ilim ve mârifet gibi mânevî lutfalarını kuluna açması" anlamına gelir (Kâşânî, s. 135). İbnü'l-Arabî *feth* ve *fütûhât* kelimeleriyle, keşf kabiliyeti açılan kalbin ilâhî feyze nâil olması ve ilham almasını kastederek peygamberlerin ve velîlerin Allah hakkında akıl ve fikir yoluyla oluşturulan bir bilgiye sahip bulunmadıklarını, Allah'ın onları bundan uzak tuttuğunu ve keşflerinin açılmasıyla (*fütûhu'l-mükâsefe*) Hakk'ın bilgisini elde ettiklerini söyler (*el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* [nşr. Osman Yahyâ], III, 116). İlham ürünü olan bilgiler kendisine Mekke'de geldiği ve eseri burada yazmaya başladığı için bu kitaba *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adını verir. Kitabın bu özelliğini çeşitli vesilelerle vurgulayan İbnü'l-Arabî, noktasına varıncaya kadar eserindeki bütün bilgilerin ilâhî ilham (ilkâ-i rabbânî ve imlâ-i ilâhî) mahsulü olduğunu ileri sürer (III, 477). İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Medeniyye* ve *et-Tenezzülâtü'l-Mevsiliyye* gibi eserlerini de bu fetih ilhamlarının kendisine geldiği yerlerle irtibatlandırarak isimlendirmiştir.

İbnü'l-Arabî, Filistin'de Halîl şehrindeki Hz. İbrâhim'in makamını ve Kudüs'te Mescid-i Aksâ'yı ziyaret ettikten son-

ra hac ve umre maksadıyla yola çıktı, Medine'de Hz. Peygamber'in türbesini ziyaret edip 598'de (1201) Mekke'ye gitti. Bu sırada otuz yedi yaşında olan müellife eserin ilk fetihleri burada gelmeye başladı. Mânevî varlık ve olayları geniş ölçüde maddî sembollerle tasvir eden İbnü'l-Arabî tavaf esnasında, "Kâbe'nin hakikati" olduğunu söyleyen bir gencin Hacerülesved tarafından kendisinin bulunduğu yere doğru geldiğini, kendini "konuşan-susan, mürekkeb-basit" gibi bazı zıt sıfatlarla tarif eden ve aslında "imâm-ı mübîn'in (Yâsîn 36/12) veya "levh-i mahfûz'un (el-Bürüc 85/22) tecessüm etmiş bir şekli olan bu gencin ondan kendisini okumasını istediğini ve, "Bende ne görüyorsan onu eserine geçir ve istidat sahiplerine öğret" dediğini nakleder. İbnü'l-Arabî, engin bir nura benzettiği bu gencin kendisinde gizli olan bilgileri gözleri önüne serdiğini, bunları okuyup *el-Fütûhât*'ın ikinci cüzünü meydana getirdiğini, bir başka yerde de yazıya geçirmeden önce eseri mânen kendisinden okuduğunu söyler. İbnü'l-Arabî bu zattan, sahip olduğu sırlardan bazılarını kendisine açmasını rica ettiğini, onun da, "Ayak izlerimi takip ederek benimle beraber tavaf et" dediğini, birlikte yedi tavaf yaptıklarını, bu sırada genç adamın kendisine, "Bu görmüş olduğun ev (Kâbe) zatımı, yaptığımız yedi tavaf da yedi aslı sıfatımı temsil eder" dediğini (I, 47-51) ve her tavafta *el-Fütûhât*'ın bir faslını okuduğunu nakleder. Bu ifa-

el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye'nin müellif hatı nüshasının unvan sayfası (TİEM, nr. 1845)

deden, eserin ihtiva ettiği bütün bilgileri müellifin bu görüşme sırasında -özet olarak- ondan aldığı anlaşılmaktadır. Bunların yazıya geçirilmesi otuz bir yıl sürmüş ve eser 629 yılının Safer ayında (Aralık 1231) yine Mekke'de tamamlanmıştır. İbnü'l-Arabî'nin, daha sonra Mekke şerifi Yûnus b. Yûsuf'un kızı Fâtîma'dan doğan oğlu İmâdüddin Muhammed el-Kebir'e verdiği bu ilk nüshayı tamamlayınca ciltisi ve cüzler halinde Kâbe'nin damına koyduğu, bir yıl boyunca orada kalan esere yağmur ve fırtınaya rağmen hiçbir şey olmadığı rivayet edilir (Şarâ-nî, *el-Yevâkîf ve'l-cevâhir*, s. 12; Kârî el-Bağdâdî, s. 57). Bu nüsha bugün mevcut değildir. Müellif yaklaşık üç yıl sonra (632/1234) Şam'da eseri baştan sona gözden geçirmeye başlamış, üçte bir oranında ilâve ve bazı çıkarmalar yaptıktan sonra nihaî şeklini verdiği *el-Fütûhât*'ın bu ikinci nüshasını bizzat kendi eliyle yazıp ölümünden iki yıl önce 24 Rebûlevvel 636 (4 Kasım 1238) tarihinde bitirmiştir. Bu sebeple şeyhin en mütekâmil fikirlerinin bu eserinde toplanmış olduğu söylenebilir. Bu nüsha bir süre İbnü'l-Arabî'nin Şam'daki türbesinde muhafaza edildikten sonra üvey oğlu Sadreddin Konevî'ye intikal etmiş, XX. yüzyılın başlarına kadar da onun Konya'daki zâviye kütüphanesinde özenle korunmuştur. Bu nüsha bugün İstanbul'da Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndedir (nr. 1845-1881).

Muhtevası. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, müellifin "sıfır" adını verdiği otuz yedi kitaptan meydana gelir. Bunlar cüzlere, fasıllara, bablara ve meselelere bölünmüştür. Ancak eser ana şema olarak altı fasla, fasıllar da 560 baba ayrılmıştır. Müellifin doğum tarihiyle (560/1165) Feth süresinin kelimelerinin toplamının da 560 olması dikkat çekicidir (Chodkiewicz, *An Ocean Without Shore*, s. 22). Eserin bazı bölümleri bir iki sayfâ, bazıları da müstakil bir kitap hacindedir. 559. bölüm hacim itibarıyla en geniş bölümdür. İlk yazılan "feth" eserin bir şeması mahiyetinde olan ikinci cüzdür ki müellif bu kısmı 560 bölümün içerisinde saymaz. Eserin sonlarında yer alan bazı bölümler tarih olarak daha önce yazılmıştır. Meselâ 121. bölüm 633 (1235-36) yılında, 191. bölüm 627 (1229-30) yılında, 295. bölüm 634 (1236-37) yılında kaleme alınmıştır. Öte yandan eserin muhtevası da belli bir plana uymaz. Nitekim müellifin kendisi de, "Diğer eserlerim gibi bu eserim de mâhir yazarların kitap yazım kurallarıyla kaleme alınma-

mıştır" (*el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, I, 59); "Bu kitabın bölümlerinin sırasının böyle olması kendi elimde değildir; (Kur'an'da) talâk, iddet ve nikâhla ilgili âyetlerin arasında, 'Namazları ve orta namazı muhafaza ediniz' (el-Bakara 2/238) meâlindeki âyetin gelmesi gibi bu da bir emr-i ilâhîdir" (a.e., I, 60); "Bana kalsa usulden bahseden 88. bölümün mantıkî olarak 68-72. bölümlerden önce gelmesi gerekirdi, fakat bu kendi irademle olmadı" (a.e., II, 163) diyerek eserin tertibinde görülen düzensizlik konusunda meydana gelebilecek tereddütlere bir açıklama getirmektedir. Bu yönüyle eserin Aristocu mantık silsilesini değil âdeta Stoacı mantığı andırdığı ileri sürülmüştür (Corbin, s. 74).

el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye'nin ilk cüzü "Hutbetü'l-kitâb" başlığını taşıyan bir önsözle başlar. İbnü'l-Arabî burada "hakikat-i vücûdiyye" ve "hakikat-i Muhammediyye" kavramlarıyla varlığın yaratılışı konusuna temas ettikten sonra eseri kendisinden feyiz aldığı söylediği Şeyh Abdülazîz el-Mehdevî'ye, talebesi Abdullah Bedr el-Habeşî'ye ve onların şahsında bütün safiyet sahiplerine, muhakik sûfilere, vefî dostlarına ve zeki kardeşlerine ithaf ettiğini söyler. İkinci cüzde 560 bölümün adları tek tek sıralanmıştır. İlim mertebelerinin anlatıldığı üçüncü cüz eserin mukaddimesini oluşturur; dördüncü cüzden itibaren birinci fasılın konularına geçilir.

Eserin "maârif"ten bahseden birinci faslı yetmiş üç bölüme ayrılmıştır. İbnü'l-Arabî mârifet konularının avamın, havassın ve havâssü'l-havâssın anlayışlarına göre üç ayrı seviyede ele alınabileceğini, havâssü'l-havâssın bu konuları algılayış tarzını anlamanın kolay olmadığını göz önünde bulundurarak konuları çeşitli bölümlere dağıttığını, eseri ancak Allah'ın anlama kabiliyetini nasip ettiği kişilerin anlayabileceğini söyleyip meseleleri havas ve havâssü'l-havâs düzeyinde ele aldığına dikkat çeker. Bu fasılın ilk bölümlerinde harflerin mertebeleriyle varlık mertebeleri arasındaki irtibatlar gösterildikten sonra âlemin zuhuru, bismelenin sırları, ruhların, bedenlerin ve arzin yaratılışı, arş ve taşıyıcıları, kürsî, dört büyük melek ve kutuplar anlatılmış, ilâhî ilimlerdeki olağan dışı hususlara işaret edilmiştir. Daha sonra zamanın metafiziği yapılmış, ilham ilimlerinin nasıl öğrenileceği gösterilmiştir. Unsurlar âlemi, nefis, ulvî ve süffî âlemler, ba's, kıyamet, cennet, ce-

hennem, berzah ve bunların sırları, şeriatın zâhirî ve bâtinî sırları anlatıldıktan sonra velâyet konusuna temas edilerek Ehl-i beyt'in sırrı üzerinde açıklamalar yapılmıştır. Bu fasılın son bölümlerinde kelime-i tevhid, tahâret, namaz, zekât, oruç ve hacın sırları üzerinde genişçe durulmuştur. Bu ilk fasıl, bütün eserin etrafında örüldüğü fikrî bir yuvarlak gibidir. Sâlik bu nazari temeller üzerinde kemale erecektir.

Eserin ikinci faslında ilk fasıldaki nazari açıklamaların uygulamalarına yer verilerek tövbe, mücâhede, halvet, uzlet, firar, takvâ, farzlar, sünnetler, nâfileler, zühd, cömertlik, havf ve recâ, hüzn, açlık, şehvet, irade, uyku, uyanıklık, huşû, nefse muhalefet yolları, haset, kibir, gybet, kanaat, hırs, tevekkül, şükür, sabır, yakîn, murakabe, rızâ, istikamet, ubûdet, ihlâs, sıdk, hayâ, hürriyet, zikir, fikir, fütüvvet, firâset, hulk, gayret, velâyet, nübüvvet, risâlet, fakr, tasavvuf makâmı, tahkik makâmı, hikmet makâmı, kimyâ-i saâdet makâmı, tevhid makâmı, edep, sohbet, sefer, mârifet, ölüm, muhabbet, şevk ve iştiyak, semâ, kerâmet, harku'l-âdât, mücize, rüya ve mübeşşirât, sâlikin sûreti gibi konu ve kavramlarla bunların sırları anlatılır. Bu fasıl eserin 74-189. bölümlerini ihtiva eder.

Sâlikin ahvalinin anlatıldığı üçüncü fasıl seksen bölüme ayrılmıştır. Bu fasılda sefer ve müsâferet, tarik, hal, makam, mekân, şath, tavâli', nefes, sır, visâl, fisâl, riyâzet, tecellî, müşâhede, mükâşefe, telvîn, gayret, hayret, letâif, fevâtih, vesm ve resm, kabz, bast, fenâ, bekâ, cem', tefrika, murad, mürid, himmet, gurbet, mekr, rağbet, vecd, tevâcüd, vücûd, vakt, heybet, üns, celâl, cemâl, kemal, gaybet, huzur, sekr, sahv, zevk, re'y, mahv, isbat, setr, kurban, bu'd, şeriat, hakikat, havâtır, vârid, şâhid, nefis, ruh, ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn, hakka'l-yakîn gibi konular ve bunların sırları anlatılır.

Dördüncü fasılda kutub ve onun iki yanında bulunan iki imamın menzilleri, tenzih, teberrâ, havz, ülfet, tecellî-i semedânî, tilâvetü'l-evveliyye, ilmü'l-üm-mî, gayb ve şehâdet âlemleri, zamanın sadrı ve dördüncü felek, şehâdet âleminin varlık sebebi, gayb âleminin zuhur sebebi, saadet ve şekâvet ehli, ulvî âlemin inkisam sebebi, ulvî âlemin süffî âlem üzerine gelişinin sebebi, melâmet, evliyanın kalbine vahyin inisi ve şeytanın bundan uzak oluşu, nebîler, velîler ve meleklerin dereceleri ve farkları, azabın neden gerektiği, ibtilâ, Muhammedî şe-

riatin ve diğer şeriatların nefsanî garazlarla nasıl neshedildiği, âlem-i gayb ile âlem-i şehâdetin arasını ayıran menzil, büsrâ, mübeşşer-mübeşşer bih, ricâl ve nisânın bazı ilâhî mavtınlarda beraberliği, Kur'an menzili, mürekkeb ve basit, terakkî ve tedennî, "Ben eşyayı senin için, seni de benim için yarattım" menzili, uhuvvet, nebâtâtın kutba biatı, Hz. Muhammed'in menzili ve âlemler, ihlâsın sırrı, bazı âriflerin sıdklarının sırları, Allah indinde ilk saf, Hayber fethi ve o gün inen sırlar, ebvâbın fethi ve kapanması, sıfatlarda ruhlar ve nefislerin beraberliği, mânalardan perdenin kaldırılması, Ehl-i beyt'ten olmayanın Ehl-i beyt'e ilhaki, Hak ve takdir, iki secde (külli ve cüz'î) ve sırları, ârif ve onun kendi altındakileri eğitmesi, ekvânda hali ve makamı gizli olanlar, âhir zaman mehdîsi ve vezirleri, şehâdet âleminin gayb âlemi üzerine olan tesirleri, hakikatler âlemi ve imtizac, "Ulemâ enbiyanın vârisleridir" menzili, tevhid ve cem' konularıyla bunların sırları anlatılmıştır. Bu fasıl eserin 270-383. bablarını ihtiva eder.

Beşinci fasılda zillet ve fakr ile ulaşılabilecek haller (münâzelât) incelenmiştir. Eserin 384-461. bablarını içine alan bu fasılda, "Allah insan ile ancak vahyetmekle veya hicabın ardından konuşur" (eş-Şûrâ 42/51) meâlindeki âyetin sırları anlatıldıktan sonra, "Kim hakir görülürse galip gelir, kim de hakir görürse mağlûp olur"; "Merhamet edene merhamet edilir"; "Edepli olan vâsil da olur"; "Kuluma tapan kulum değildir"; "İsimler sana hicaptır, eğer onları açabilirsen bana vâsil olursun"; "Ben senin zamanımın, sen de benim zamanımsın"; "Benim fiilimi bana iade eden bana hakkımı vermiş olur"; "Deliller ve burhanlarla bana vâsil olmak isteyenler hiçbir zaman bana vâsil olamazlar" gibi hikmetli sözlerin açıklamaları yapılmıştır. Daha sonra şahdamarı ve beraberliğin mahalli, kulun kalbi, irfanî keşfin gerekliliği, kâbe kavseyn ve kâbe kavseyn-i sâni, İslâm, iman ve ihsan mertebeleri ve sırları anlatılmıştır.

Eserin 462-558. bablarını ihtiva eden altıncı faslında makâmâtla ilgili konular ele alınmıştır. Bu fasılda Muhammedî kutuplar ve bunların menzilleri, âlemin feleklerinin devrini sağlayan on iki kutub, menzili "lâilâhe illallah" olan Muhammedî kutuplar kutbunun hali, menzili "Allahüekber" olan kutub, menzili "sübhânallah" olan kutub, menzili "el-hamdülillâh" olan kutbun halleri anlatıl-

dıktan sonra sırasıyla her birinin menzili bir âyete tekabül eden kutublardan söz edilir. İbnü'l-Arabî daha sonra, kendi zamanından kıyamete kadar gelecek kutupların adlarını zikretmesine engel olan sebepleri sıralamış ve hatmü'l-evliyâ konusuna temas etmiştir. Bu faslın son bölümünde Allah'ın isimlerinin bilinmesi keyfiyeti ve bunlardan hangisinin telaffuzunun câiz ve hangilerininin câiz olmadığı anlatılmıştır.

559. bölüm eserin bir özeti mahiyetindedir. 560. bölüm ise bir sonsöz niteliğinde olup İbnü'l-Arabî'nin hem müridlere hem de vâsil olan kişilere hitaben yazdığı ilâhî, şer'î ve hikemî vasiyetlerini ihtiva eder.

el-Fütûhât esas itibarıyla mensur bir eser olmakla birlikte içerisinde bir hayli şiir bulunur. Bu şiirlerin sayısı İbnü'l-Arabî'nin divanında yer alan şiirlerin yaklaşık beş katına ulaşır. Müellif ayrıca bu şiirleri *Nazmü'l-Fütûhî'l-Mekki* adıyla bir eserde toplamıştır (Halep, Ahmediye Ktp., nr. 774). Genellikle her bölüm bir şiirle başlar. Müellif bu şiirlerin o bölümün âdeta birer özeti olduğunu, bunların kendilerine özgü mânaları bulunduğunu vurgular.

Eserde nakledilen âyet ve hadislerin sayısı da oldukça fazladır. *el-Fütûhât*'ta tefsir ve te'vil yapılan bu âyetler Mahmûd Gurâb tarafından derlenenek *Rahmetün mine'r-rahmân fi tefsiri'l-Kur'an* adıyla dört ciltten oluşan bir eser meydana getirilmiştir (Şam 1989).

Süflilerin varlık ve bilgi nazariyesi, kozmolojisi ve metafizik anlayışlarının yanı sıra nübüvvet, risâlet, velâyet, melekîyyât, mebde ve meâd, tefsir ve te'vil gibi hem zâhirî hem de bâtinî yönleri olan birçok konu hakkında özgün bilgiler ihtiva eden *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'nin müellifin diğer önemli eseri *Fuşûşü'l-Hikem*'in bir şerhi olduğu söylenebilir. Nitekim Nakşibendî şeyhlerinden Hâce Muhammed Pârsâ, "*Fuşûş can, Fütûhât gönüldür*" sözleriyle eserin bu niteliğini vurgulamak istemiştir. *el-Fütûhât*'in özellikle II. cildinin 357-377. sayfaları arasındaki kısmın bir *Fuşûşü'l-Hikem* özeti olduğu hissedilmektedir. Öte yandan Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin *Meşnevî*'sini *el-Fütûhât*'in Farsça versiyonu olarak değerlendirenler de vardır. İbnü'l-Arabî, Mısırlı süfi İbnü'l-Fârız'dan *et-Ta'îyyetü'l-kübrâ*'sını şerhetmesini istediğinde onun, "Senin *el-Fütûhât*'in onun şerhidir" dediği rivayet edilir. Müellifin 400'ü aşkın eserinin her biri *el-*

Fütûhât'ın bir bölümüne yazılmış birer zeyil olarak değerlendirilebilir. Meselâ *Kitâbü't-Tecelliyât el-Fütûhât*'in 382. bölümünün, *Kitâbü'l-Menzilü'l-menâzil* de 22. bölümün birer zeyli gibidir. *el-Fütûhât*'in diğer bir önemli özelliği de nakledilen bir süre veya âyetin, eserin hem kendi iç bölümleri arasında, hem de *el-Fütûhât* ile başka bir eseri arasında fikrî bağlantı kurmada anahtar rol oynamasıdır. İbnü'l-Arabî bütün eserlerinin Kur'an'ın hazinelerinden olduğunu, kendisine Kur'an'ın fehminin ve nusretinin bahşedildiğini sık sık söyler. Bundan dolayı *el-Fütûhât*'a tasavvufî bir Kur'an tefsiri demek de mümkündür.

İbnü'l-Arabî, eserlerinin kendisi tarafından yapılmış birer listesi olan *el-Fihrist* ve *el-İcâze* adlı kitaplarında *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'yi 50. sırada zikreder. *Fuşûşü'l-Hikem*'in dört yerinde ve diğer bazı eserlerinde de bu eserden söz eder.

Pek çok kitap okuduğunu, ancak *el-Fütûhât*'tan daha kapsamlı bir eser görmediğini söyleyen Abdülvehhâb eş-Şârânî'ye göre bu eserde şeriatın sır ve hikmetlerine, müctehidlerin ictihadlarını ortaya koyarken dayandıkları esaslara geniş yer verilmiştir. Bir müctehid bu eseri inceleyecek olursa bilgisi artar, daha önce bilmediği istidlâl şekillerini ve bunların sırlarını öğrenir, isabetli bir şekilde gerekçe tesbit etme imkânını kazanır. Bir müfessir, bir hadis yorumcusu, bir kelâmcı, bir dil veya kıraat âlimi, hatta bir rüya tabircisi bu eserden kendi alanıyla ilgili pek çok yeni şey öğrenir. Bir tabip, bir mühendis, bir mantıkçı, bir kimyacı ve bir tabiat âlimi için de aynı şeyi söylemek mümkündür (*el-Kibrîtü'l-aşmer*, s. 3).

Çeşitli vesilelerle tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm ile ilgili pek çok meseleye temas eden ve bunlara dikkate değer açıklamalar getiren İbnü'l-Arabî'nin bu hacimli eseri yazıldığı tarihten itibaren pek çok âlimin dikkatini çekmiş, defalarca istinsah edilmiş, şerh ve ihtisar şeklinde bazı çalışmalara konu olmuştur.

Nüshaları. Sadece İstanbul kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunan eserin 1238 yılında tamamlanmış müellif hattı nüshası İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndedir (nr. 1845-1881). Konya nüshası olarak bilinen ve otuz yedi ciltten meydana gelen bu nüsha itinalı bir mağrib neshiyle yazılmıştır. Sonunda, eser kaleme alınırken ve tamamlandıktan sonra yetmiş bir defa

müellifle mukabelesinin yapıldığına, kendisine okunduğuna dair okuyucu ve dinleyicilerin isimlerini de ihtiva eden semâ kaydı bulunmaktadır. Müellifin eserleri üzerinde geniş bir çalışma hazırlayan Osman Yahyâ *el-Fütûhât* nüshaları hakkında bilgi verirken bu yetmiş bir semâ kaydının senedlerini tek tek sıralar (*Histoire et classification de l'œuvre d'Ibn Arabî*, I, 205-231). Müellifin yazdığı bugün mevcut olmayan ilk nüshadan istinsah edilen Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki *el-Fütûhât* nüshası (nr. 3743-3746) dört cilt halindedir. Bu nüsha yukarıda tanıtılan nüsha ile bazı farklılıklar göstermektedir. "Beyazıt nüshası" olarak tanınan eser 683 (1284) yılından önce istinsah edilmiştir. İbnü'l-Arabî'nin İsmâil b. Sevdik'in en-Nürî adlı talebesi tarafından ilk nüshadan istinsah edilen Fâtih nüshası eserin XVIII-XXVII. ciltlerini ihtiva eder (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 275). Beyazıt Devlet (Veliyyüddin Efendi, nr. 1752) ve Nuruosmaniye (nr. 2506-2507) kütüphanelerindeki nüshalar da oldukça eski tarihli olup sonlarında semâ kayıtları vardır.

Tarih boyunca *el-Fütûhât*'a verilen önem, onu en usta hattat ve müzehhiplerin istinsah edip süsledikleri bir eser haline getirmiştir. Bunlardan, Mehmed Ali Aynî'nin, "Yenicami Kütüphanesi kitapları arasında bir *Fütûhât-ı Mekkiyye* vardır ki görülmeye şâyestedir... Hattatının hiç olmazsa iki sene mütemâdi-

yen çalışması lâzım geleceğini tahmin ediyorum" (*Şeyh-i Ekberî Niçin Severim*, s. 169) dediği nüshanın zahriyesi nefis bir tezhipte bezenmiş olup bölüm başlıkları ve sayfalar altın yaldız çerçevesindedir. Molla Fenârî'nin oğlu hattat Celâleddin Efendi tarafından istinsah edilen bu nüsha bugün Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Turhan Vâlide Sultan, nr. 187). Ayrıca yine Süleymaniye (Antalya [Tekeli-oğlu], nr. 388; Mehmed Ağa Camii, nr. 125) ve Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 98) kütüphanelerinde nefis tezhipli *el-Fütûhât* nüshaları bulunmaktadır.

el-Fütûhât'ın yazma nüshalarında bazı tahrifler yapıldığı iddiası Abdülvehhâb eş-Şa'rânî'den kaynaklanmaktadır. Şa'rânî, *el-Fütûhât*'ı özetlemeyi amaçladığı *el-Yevâkîf ve'l-cevâhir* adlı eser üzerinde çalışırken kullandığı nüshada İbnü'l-Arabî'nin görüşlerine aykırı bazı ifadelere rastladığını, bunları eserine almadığını, yıllar sonra Konya'da *el-Fütûhât* müstensihlerinden Şemseddin el-Medenî'ye rastladığını, onun istinsah ettiği nüshayı incelediğini, kendisinin *el-Yevâkîf ve'l-cevâhir*'e almadığı birçok meselenin bu nüshada bulunmadığını görünce Mısır'daki bazı nüshalarda tahrifat yapıldığı kanaatine vardığını söyler (*el-Yevâkîf ve'l-cevâhir*, s. 3-10). Şa'rânî'nin bu iddiayı ileri sürerken hangi nüshaları kastettiği belli değildir. İbnü'l-Arabî uzmanlarından Ebü'l-Alâ el-Afi-

fî *el-Fütûhât*'ın Bulak baskısını baştan sona taradığını, Şeyh-i Ekberî'nin fikirlerine aykırı bir şey görmediğini söyleyerek Şa'rânî'nin bu konudaki kaygısını yersiz bulduğunu bildirir (*Tî*, I, 163).

Eser ilk olarak Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî tarafından Mısır'da neşredilmiştir (Bulak 1297). Bu basımda Konya nüshasının esas alındığı söyleniyorsa da bu nüsha yukarıda tanıtılan müellif nüshasının dışında başka bir nüsha olmalıdır. Eser 1876 ve 1911'de tekrar basılmış, bu son baskının Beyrut'ta birçok tıpkıbasımı yapılmıştır (Beyrut, ts. [Dârü's-Sadr]). Üçüncü basımda önceki baskılara göre bazı farklılıklar ve baskı hataları bulunduğundan ilk baskı daha muteber sayılır. Eserin son bölümü olan "Vesâyâ" ayrı bir kitap olarak *el-Vesâyâ* adıyla birkaç defa basılmıştır (meselâ bk. Beyrut 1408/1988).

el-Fütûhât'ın ilmî neşrine 1972 yılında Osman Yahyâ tarafından Mısır'da başlanmıştır. Çok tafsilatlı bir tahkik ve tahrir yapılması planlanan bu çalışmada Konya, Beyazıt, Fâtih nüshaları ile Bulak baskısı esas alınmakta, her cildin ön-sözünde o cildin muhtevası hakkında bilgi verilmektedir. V. cildin başında eserin kullanımını kolaylaştıran bir makale bulunmaktadır. Mısır Kültür Bakanlığı ve Sorbonne Üniversitesi'nin üstlendiği bu projeye XII. ciltten itibaren UNESCO tarafından da destek verilmektedir. Otuz yedi cilt halinde yayımlanması planlanan eserin şimdiye kadar (1995) on dört cildi çıkmıştır. *el-Fütûhât*'ın yayımı Mısır'da ilginç tartışmalara yol açmıştır. 23 Şubat 1979'da Mısır Parlamentosu'nda eserin basılıp basılmayacağı tartışılmış, alınan bir kararla yayımı durdurulmuş ve neşredilen ciltlerin dağıtımı yasaklanmıştır. 1981'de yasağın kalkması üzerine neşir faaliyeti yeniden başlamıştır. Ezher hocalarından Kemâl Ahmed Avn'in *Kitâbü'l-Fütûhâtî'l-Mekkiyye ve mâ verâ'ühû min 'iyâzî'l-hafîyye* (1989) adlı broşürü konuyu tekrar gündeme getirmiştir. Muhammed Gazâlî *Livâ'ü'l-İslâm* dergisinde (Mart ve Temmuz 1990) yayım kararını şiddetle eleştirmiş, Enver el-Cündî de *en-Nûr* dergisinde (29 Temmuz 1990) bu konuda bir yazı yazarak kendisine katılmıştır.

Şerhleri ve Muhtasarları. *el-Fütûhât*'ın tam bir şerhi yoktur. Abdülkerîm el-Cîlî'nin *Şerhu müşkilâtî'l-Fütûhâtî'l-Mekkiyye* adlı eseri 559. bölüm üzerine bazı açıklamalardan ibarettir. Hint ulemâsından Muhibullah Allahâbâdî'nin be-

el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye'nin tezhipli bir nüshasının unvan sayfası (Süleymaniye Ktp., Turhan Vâlide Sultan, nr. 187)

lirli bir sıra takip etmeden yazdığı Farsça bir şerhin sadece II. cildi günümüze ulaşmıştır (Chittick, *MW*, s. 228-241). Eserin bazı güç bölümlerini Mir Seyyid Abdülevvel'in şerhettiği rivayet edilir (S. A. A. Rizvi, II, 57). Muhammed el-Bâlî el-Eş'arî mukaddimedeki birkaç sözünü (Berlin Königlich Bibliothek, nr. 2875), Abdullah Bosnevî, *Risâle fî neş'eti'l-insâniyye* adıyla *el-Fütûhât*'in 6. bölümünü (İÜ Ktp., AY, nr. 3164, vr. 16^b-19^b) ve *Enfesü'l-vâridât* adıyla da ilk cümlesi olan "el-ḥamdü li'lâhî'llezî evcede'l-eşyâ'e 'an 'ademihî" ibaresini (Süleymaniye Ktp., Yahyâ Efendi, nr. 2864, s. 38-54) şerhetmiştir. Şeyh Ömer Gürânî *Şerh-i Müntehabât-ı Fütûhât-ı Mekki* adıyla eserin bazı bölümlerini Türkçe, kısmen de Arapça olarak şerhetmiş, Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin bu şerhi istinsah ederken yer yer derkenara hâşiyeler düşmüştür (İÜ Ktp., AY, nr. 7469). Sarı Abdullah Efendi, *el-Fütûhât*'in esas olarak 309. bölümünde ve diğer bazı bölümlerinde yer alan melâmete dair konuları *Mir'âtü'l-aşfiyâ' fî şifâti melâmiyyeti'l-aḥfiyâ'* adıyla şerhetmiş, bu eser *Mirkâtü'l-evliyâ* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Seyyid Nigârî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'ye *Tavzihât* adlı Türkçe bir kitabı olduğu söyleniyorsa da (İbnülemin, IV, 1209) bugüne kadar böyle bir esere rastlanmamıştır. İsmâil Hakkı Bursevî'ye veya Niyâzî-i Mısırî'ye atfedilen *Lübbü'l-lüb* adlı risâle *el-Fütûhât*'in "hazerât-ı hams" ile ilgili bölümlerinin tercüme ve şerhinden ibarettir. *el-Fütûhât*'in "Hutbetü'l-kitâb" adlı ilk cüzü Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî tarafından şerhedilmiştir (DTCF Ktp., İsmail Saib Sencer, nr. 5147). Mevlevî şeyhi Alemî Dede'nin de *el-Fütûhât*'in bazı yerlerine şerh yazdığı rivayet edilmektedir (Osmanlı Müellifleri, I, 49). Ayrıca Beyazıt Devlet (Veliiyüddin Efendi, nr. 1815, 1821, 3231) ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (İsmail Saib Sencer, nr. 1601) kütüphanelerinde *el-Fütûhât*'in bazı bölümlerine yapılmış kısmî şerhler vardır. Yakın dönemde Nihat Keklik eserdeki konuları felsefî açıdan tahlil eden geniş bir çalışma yapmıştır (*Bir Misdak Olarak el-Futuhâtü'l-Mekkiyye*, I-II, 2. bs., Ankara 1991). İbnü'l-Arabî'nin havassü'l-havasın akidesini anlattığı bölümde pek tafsilat vermediğini söyleyen çağdaş Mısır meşâyhinden Şeyh Muhyiddin et-Tugnî bu kısma altmış bölümlük bir tekmile yazmıştır (*Tekmilâtü Fütûhâti'l-Mekkiyye*, I-II, Beyrut 1994).

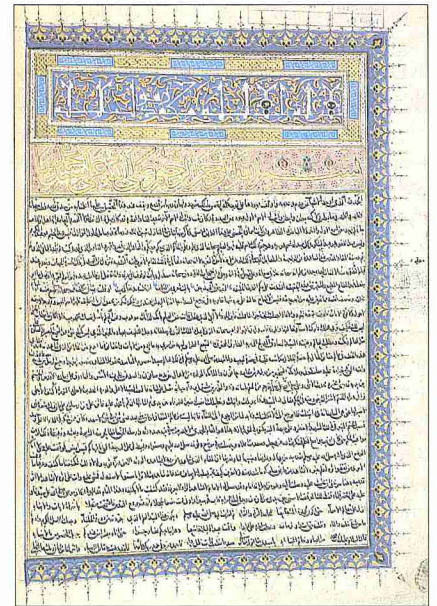
Bunların yanı sıra eserde yer alan birçok şiir müstakil şerhlere konu olmuştur. Meselâ, "Künnâ ḥurūfen 'âliyen" ile başlayan beyit Cendî, Molla Fenârî, Abdurrahman el-Bistâmî, Celâleddin ed-Devvânî, Ulvân el-Hamevî gibi âlimler tarafından şerhedilmiştir. "Bi-kuvveti 'aynî's-şühûd" ibaresiyle başlayan beyti Dâvûd-i Kayserî, "Huẓtû lüccete bahre'l-enbiyâ" ibaresiyle başlayan beyti Celâleddin ed-Devvânî, "Lenâ min emrihî rūḥun ve cismün" ibaresiyle başlayan beyti *Tecelliyât-ı Berkıyye* adıyla Osman Fazlı Atpazarî, "Subḥâne men ezhere'l-eşyâ'e" ibaresiyle başlayan beyti (Ali el-Kârî'nin İbnü'l-Arabî'yi tekrif ettiği beyit) *Miftâh-ı Vücûd* adıyla Selâhî Efendi, "er-Rabbü Ḥaḥḥun ve'l-'abdü Ḥaḥḥun" ibaresiyle başlayan beyti *Risâletü'l-fetḥi'l-mübîn* adıyla Abdullah el-Hâlidî, yine aynı beyit Cemâl-i Halvetî ve ismi bilinmeyen bir kişi tarafından, "Zanentü zunūnen" ve "Felevlâhu felevlânâ" ibareleri ise Muhammed Nûr el-Arabî tarafından şerhedilmiştir.

el-Fütûhât'in şerhinden ziyade ihtisarlari yapılmıştır. Çeşitli kütüphanelerde *Ḳiṭa'ât mine'l-Fütûhât* veya *Müntehabât mine'l-Fütûhât* adı altında kayıtlı pek çok seçme vardır. Bunların en meşhurları Abdülvehhâb eş-Şa'rânî'nin *el-Yevâkîṭ ve'l-cevâhir*'i ve bunun da ihtisarı olan *el-Kibrîtû'l-aḥmer*'idir. Yine aynı müellif *Levâḳıḥu'l-envâri'l-ḳudsiyye* adını verdiği bir ihtisar çalışması daha yapmıştır. Hüseyin el-Beytîmânî *Mülaḥḥaşu 'ulûmi'l-Fütûhât*, Abdülmuhsin b. Muhammed *el-Münteḥab mine'l-Fütûhât* adıyla birer muhtasar eser hazırlamışlardır. Abdülganî en-Nablusî de *Sevâṭ'u'l-envâri'l-ḳudsiyye* adını verdiği bir ihtisar çalışması yapmıştır. Nakşî şeyhlerinden Hüseyin Hâmid Efendi'nin *Şafvetü'l-Fütûhâti'l-Mekkiyye* adıyla bir telhisi vardır (İÜ Ktp., AY, nr. 3173). Şeyh Ömer Gürânî'nin *Şerh-i Müntehabât-ı Fütûhât-ı Mekki* adlı eseri aynı zamanda bir telhis sayılır. Gürânî'nin *Vâridât* adlı eserinde de *el-Fütûhât*'tan bazı parçaların tercüme ve şerhi yer almaktadır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3010). Ahmed Diyarbekrî adlı bir kişi *el-Fütûhât*'a bir indeks hazırlama teşebbüsünde bulunmuştur (Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 329).

Tercümeleeri. *el-Fütûhât*'in mecaz ve istiarelerle örülü sembolik bir dile sahip olması ve muhtevasının fikrî yoğunluğu sebebiyle tercüme edilmesi oldukça güç-

tür. Bazı dillere kısmî tercümeleeri yapılmışsa da henüz eserin tamamının çevirisi bulunmamaktadır. Bir Batı dilinde tam bir bölüm tercümesi ilk defa Michel Valsan (Mustafa Abdülazîz) tarafından Fransızca olarak yapılmış ve on bir parçadan ibaret bu tercüme 1953-1966 yılları arasında *Etudes traditionnelles* (Paris) dergisinin çeşitli sayılarında yayımlanmıştır. Daha sonra Valsan'ın taleplerinden Charles-André Gilis (Abdurrezâk Yahyâ), "Hac ve Sırları" adlı 72. bölümü *La Doctrine initiatique du pélerinage* (Paris 1982), "Rahmânî Nefes ve Sırları" adlı 198. bölümü *Le Coran et la fonction d'Hermès* (Paris 1984) adıyla tercüme etmiştir. Muhabbete dair 178. bölüm Maurice Gloton tarafından *Traité de l'amour* (Paris 1986), "Kimyâ-i Saâdet" adlı 167. bölüm S. Ruspoli tarafından *L'Alchimie du bonheur parfait* (Paris 1980) adıyla Fransızca'ya çevrilmiştir. İbnü'l-Arabî üzerine araştırmalarıyla tanınan Michel (Ali) Chodkiewicz'in başkanlığında bir heyetin *el-Fütûhât*'tan Fransızca'ya ve İngilizce'ye yaptıkları tercümeleer Chodkiewicz'in önemli notlar ihtiva eden uzunca bir mukaddimesiyle birlikte yayımlanmıştır (*Les Illuminations de la Mecque*, Paris 1988). Yine Chodkiewicz'in *el-Fütûhât* üzerine olan yorumlarından oluşmuş makaleleri

el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye'nin tezhipli bir nüshasının ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Turhan Valide Sultan, nr. 187)

Un océan sans rivage adıyla yayımlanmıştır (Paris 1992). Eserin firâsetle ilgili 148. bölümü M. J. Viguera tarafından İspanyolca'ya tercüme edilmiştir (Madrid 1977). M. Asin Palacios *el-Fütûhât*'ın bazı bölümleriyle Dante'nin (ö. 1321) *İlâhî Komedya*'sı arasındaki benzerlikleri gösteren bir çalışma yapmıştır (*La Escatologia musulmana en la Divina Comedia*, Madrid 1919). W. Chittick'in *The Sufi Path of Knowledge* (New York 1989) adlı eseri *el-Fütûhât*'tan nakiller ihtiva eden önemli bir çalışmadır. S. Hirtenstein ve M. Tiernan tarafından yayıma hazırlanan *Muhyiddin Ibn 'Arabî: A Commemorative Volume* (London 1993) adlı derlemede *el-Fütûhât*'ın bazı bölümlerinden seçmeler yer almaktadır. *el-Fütûhât*'ın birkaç bölümü *Deh Risâle-i Mütercem-i İbn 'Arabî* adıyla Farsça'ya çevrilmiştir (Tahran 1987). Eserin Carlo Monte adlı bir kişi tarafından 1424 yılında İspanyolca'ya tercüme edildiği rivayet edilir.

el-Fütûhât'tan en fazla tercümenin yapıldığı dil Türkçe'dir. Eserin 53. bölümünün (müridin bir üstat bulmadan önce yapması gereken şeyler) mütercimi meçhul bir tercümesi Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Tâhir Ağa Tekkesi, nr. 772), 65. bölümün (cennet ve menzilleri) yine mütercimi meçhul bir çevirisi de İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndadır (Osman Ergin, nr. 72). Şeyh Mustafa Efendi adlı bir kişi tarafından yapılan, üstatlara saygı gösterme ve onların kalplerine girme konusuna dair 181. bölümün tercümesi basılmıştır (İstanbul 1285). 148. bölümün (firâset ilmi ve sırları) tercümesi Şâkir b. Hüseyin (İstanbul 1276), 178. bölümün (muhabbet makamı ve sırları) tercümesi Ömer Lutfi Efendi tarafından *Neb'a-i Muhabbet* adıyla yapılmıştır (İstanbul Belediyesi Atatürk Ktp., Osman Ergin, nr. 169). Atatürk Kitaplığı'nın Osman Ergin bölümünde (nr. 69, 74) *el-Fütûhât*'tan yapılmış çeşitli bölüm tercüme meleri bulunmaktadır. 560. bölümün (vasiyetler) Kaymakam Osman Bey tarafından yapılan tercümesi yayımlanmıştır (İstanbul 1867). Bu bölümün yeni bir çevirisini Naim Erdoğan yapmıştır (*Fütûhâtü'l-Mekkiyye'den Altın Sayfalar*, İstanbul 1993). Bu tercümede şiirler de nesir halinde çevrilmiştir. Son devir meşâyihinden Hüseyin Şemsi (Ergüneş) Efendi'nin *el-Fütûhât*'tan tercüme ettiği esmâ-i hüsnâ şerhi, insân-ı kâmil ve kunut bölümlerinin tercümesi henüz basılmamıştır. İbrahim Aşkî Tanık, *Tasavvuf* adlı kitabında (İstanbul 1955) başta "Mâri-

fet" bölümü olmak üzere birkaç kısa bölümün tercümesini vermiştir. Mahmut Sadettin Bilginer'in *Ahdiyyet Risâlesi ve Fütûhât-ı Mekkiyye'den Seçilmiş Tasavvufa Dair Bölümler* (İstanbul 1983), Selahattin Alpay'ın *Fütûhât-ı Mekkiyye* (İstanbul 1978) adlı eserlerinde bazı parçalar yer almaktadır. Mahmut Kanık 178. bölümü *İlâhî Aşk* adıyla tercüme etmiş (İstanbul 1992), ayrıca eserin bazı bölümlerinden seçtiği metinlerin çevirisini de *Mârifet ve Hikmet* adıyla yayımlamıştır (İstanbul 1995).

Tesirleri. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* İslâm tarihi boyunca lehte ve aleyhte çeşitli görüşlere konu olmuş, birçok âlim eserden övgüyle söz ederken bazıları da ehl-i kiblede olan hiçbir kimseye kesinlikle küfür isnat edilmemesi gerektiğini söyleyen (*el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, IV, 554) müellifine tekfire kadar varan ağır tenkitler yöneltmişlerdir. Süfî çevrelerinde, yaygın anlayışa uyan ve uymayan pek çok hususu ihtiva eden eserin nasıl anlaşılması gerektiği müzakere edilirken zâhir ulemâsı onu okumanın câiz olup olmadığını tartışmıştır. Molla Câmî, Ubeydullah Ahrâr'a bu kitaptan bir yeri göstererek anlayamadığını söyleyince Ubeydullah'ın ona kitabı kapatarak kendisini dinlemesini söylediğini, konuşması bitince aynı yeri bir daha okumasını istediğini, bundan sonra metnin kendisine açıldığını söyler (Kâşifî, I, 249-250). *el-Fütûhât*'ın anlaşılmasıyla ilgili olarak buna benzer pek çok olay rivayet edilir. Bazı müellifler, İbnü'l-Arabî'nin diğer eserleri gibi *el-Fütûhât*'ın da ancak sülûk gördükten ve merâtib tanıdıktan sonra anlaşılabilirliğini, hatta bunun için müellifle mânevî bir bağın kurulması gerektiğini de söylemişlerdir (Haydar el-Âmülî, s. 33). *Meşnevî ve Fuşûşü'l-İhikem* şârihi Ahmet Avni Konuk'un ihvanından Tahsin Bey'in *el-Fütûhât*'ı birkaç defa hatmettiğini, zaman zaman mânasını anlamakta güçlük çektiği metinleri rüyasında müellifin kendisine açıkladığını ifade etmesi (Ergin, s. 212) bu görüşü destekler mahiyettedir. Hüseyin Vassâf ise zamanının meşhur bir âlimiyle görüşmesi esnasında onun kendisine *el-Fütûhât*'ı medrese tahsilinden sonra okumaya başladığını, fıkıhçıların ve hadisçilerin görüşlerine aykırı bazı mütalaalar yürütüldüğünü görünce okumayı sürdürmekten korktuğunu, eserin daha yüksek bir zevk mertebesinde anlaşılacağına kanaat getirerek, "*el-Fütûhât*'ı öptüm, rafa koydum" dediğini nakleder (*Sefîne*, I, 76). Yemimli süfî Ebû Bekir el-Ayderûsî, talebe-

lik yıllarında elinde *el-Fütûhât*'ı görünce babasının kendisine çok kızdığını, ancak bunu yaparken İbnü'l-Arabî'nin büyük bir velî olduğunu da söylediğini anlatır. Babası Ebû Bekir'e yıllar sonra eseri okuması için izin vermiş ve bu kitabın ancak ilimde en yüksek mertebelere gelenlerce anlaşılabilirliğini söylemiştir. Bu tür rivayetler, *el-Fütûhât*'ın ihtiva ettiği meselelere âşina olmanın başlı başına "entelektüel bir problem" teşkil ettiğini ortaya koyması açısından önemlidir.

el-Fütûhât, yaygın olmamakla birlikte bazı mahfillerde ders olarak da okunagelmıştır. Eseri okutabilecek bir şeyh veya ârif bir zat bulunduğu bazan camide, bazan medresede, çok defa da bir tekkenin şeyh odasında belli sayıda kişiye takrir edilmiştir. Takrir sırasında yabancı biri geldiği zaman kitabın hemen kapatılarak derse son verildiği nakledilir. Köstendilli Süleyman Şeyhî, Müderris Mustafa Efendi'den okuduğu dersler arasında *el-Fütûhât*'ın da bulunduğunu, bir defasında hocasından bu kitabı kendi kendine incelemek üzere izin istediğini, ancak hocasının, "Daha zamanı değil" diyerek izin vermediğini anlatır (*Terkîbât-ı Erbaîn*, vr. 21^a). Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin halifesi Muhammed el-Hânî, Emîr Abdülkâdir el-Cezâirî ve Abdülmecîd el-Hânî *el-Fütûhât*'ı okumuşlar, hatta bir şeyhi masraflarını karşılayarak Konya'ya gönderip asıl nüshasında istinsah ettirmişlerdir (Abdülmeccid el-Hânî, s. 288). *el-Fütûhât*'ın son devir üstatları arasında Trablusgarp nâib-i sultânî Şemseddin Paşa önemli bir yer işgal eder. Şeyhülislâm Müftüzâde Ahmed Efendi'nin Fâtih Camii'nde bu kitabı takrir ettiği bilinmektedir. *el-Fütûhât* okutanağlar arasında, zâhir ulemâsının en üst seviyesini temsil eden bir şeyhülislâmın bulunması ilginçtir (Hüseyin Vassâf, I, 215). 1910'larda Medresetü'l-meşâyih'in kuruluşu sırasında bu mektepte *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'nin de ders kitabı olarak okutulması tavsiye edilmiştir (Kara, s. 114). Mevlî Esad Dede, Tunuslu Şeyh Mustafa Efendi'den Fâtih'teki Çayırılı Medrese'de *el-Fütûhât* okuduklarını söyler. Aynı şeyh ayrıca, Yenikapı Mevlîhânesi'nin şeyh odasında aralarında Tâhirülmevlevî'nin de bulunduğu bir topluluğa *el-Fütûhât*'ı takrir etmiştir. *el-Fütûhât*'ı ezberden okuyacak kadar iyi bildiğinden kendisine "Fütûhâtçı" lakabı verilen Nazmi Efendi adlı bir kişinin Nuruosmaniye'deki evinde eseri okuttuğu nakledilir. Üsküdar İskele Camii imamı Nâfiz Efendi ile süfiyeden

Mehmed Ali Yitik'in isimleri de *el-Fütûhât*'ın son üstatları arasında geçer. İslâm âleminin çeşitli yerlerinde *el-Fütûhât*'ın takririnin halen devam edip etmediği konusunda yeterli bilgi yoktur. Şam'da Abdurrahman Şâgürî adlı bir kişinin evinde sabah namazlarından sonra bu geleceği sürdürdüğü söylenmektedir.

Birçok şair *el-Fütûhât* hakkında met-hiyeler yazmıştır. Meselâ Nâbî, "Ne Fütûhât ki feth-i der-i esrâr etmiş / Hâ-me-i feyz-eseri hazret-i Muhyiddîn'in" derken Salâhî Efendi, "Nice şîrin-mezâk etmez kelâm-ı hikmet-âmiri / Ki sîrr-ı vahdet ile her işârâtı müfesserdir / Husûsâ ki Fütûhât u Fuşûş içre maâriften / Ne dürler saçtı hakkâ her biri şâhâne cevherdir", Sünbülzâde Vehbî, "Gör Fütûhât'ını kim ol tahrîr / Nice esrâr eder anda tahrîr" diye övgüde bulunmuşlardır.

Bazı âlimler *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'den hiçbir şey anlamadıklarını söylerken (Muhammed Abduh, II, 467) Şeyhülislâm Sirâceddin el-Mahzûmî, "Eğer *Fütûhât*'tan bir şey anlamıyorsanız da sakın onu inkâr etmeyin" diye fetva vermiştir (Şa'ra-

nî, *el-Yevâkîit ve'l-cevâhir*, s. 10-11). İbn Teymiyye *Mecmû'u Fetâvâ*'sında *el-Fütûhât*'a bazı tenkitler yöneltilir. Esere en şiddetli tenkit ise İbrâhim el-Bikâî tarafından gelmiştir. *el-Fütûhât*'taki on beş kadar meseleden dolayı İbnü'l-Arabî'yi tekfir eden Bikâî, *Tenbîhü'l-gabî 'alâ tekfîri İbni'l-'Arabî* adlı eserinde *el-Fütûhât*'ın adını *el-Kubûhâtü'l-helkiyye* şeklinde değiştirmiştir. Ancak Bikâî'nin bu görüşleri birçok âlim tarafından reddedilmiştir. Süyûtî, Bikâî'ye cevap olarak *Tenbîhü'l-gabî fi tebrî'eti İbni'l-'Arabî*, Ali b. Meymûn el-Mağribî de *er-Red fi münkiri's-Şeyhi'l-ekber* adlı eserleri kaleme almışlardır. İbnü'l-Arabî'nin diğer eserleri gibi *el-Fütûhât* hakkında da okunmasının câiz olup olmadığı hususunda çeşitli kadı ve müftülere fetvalar sorulmuştur. Bunlardan Kadı Mecdüddin el-Firûzâbâdî, "Onun kitaplarını devamlı okuyup mânalarını düşünenlerin güçlükleri çözmekte gönülleri açılır ki bu onun eserlerinin özelliklerinden biridir" (Kârî el-Bağdâdî, s. 50); Şeyhülislâm İbn Kemal de meşhur fetvasında, "... *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'de bazı meseleler vardır ki bunlar keşf ve bâtin ehli olmayan zâhir ehlinin idrak edemeyeceği gizliliktedir. Anlatılmak istenen mânâyı kavrayamayan kişinin Allah'ın, 'Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme' (el-İsrâ 17/36) emrine göre bu konuda sükût etmesi gerekir" demiştir (Atay, s. 267-268).

İmâm-ı Rabbânî *Mektûbât*'ında *el-Fütûhât*'taki bazı görüşlere karşı çıkmış, onun bu itirazlarını Ahmet Avni Konuk *İmâm-ı Rabbânî Mektûbâtının Reddiyesi* isimli eserinde cevaplandırmıştır. İsmail Fennî Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî* adlı eserinde *el-Fütûhât*'ta yer alan bazı bâtinî astronomik ve anatomik görüşlere pozitif bilimlerin verileriyle farklılıklar arzettiğinden dolayı itirazlarda bulunmuştur.

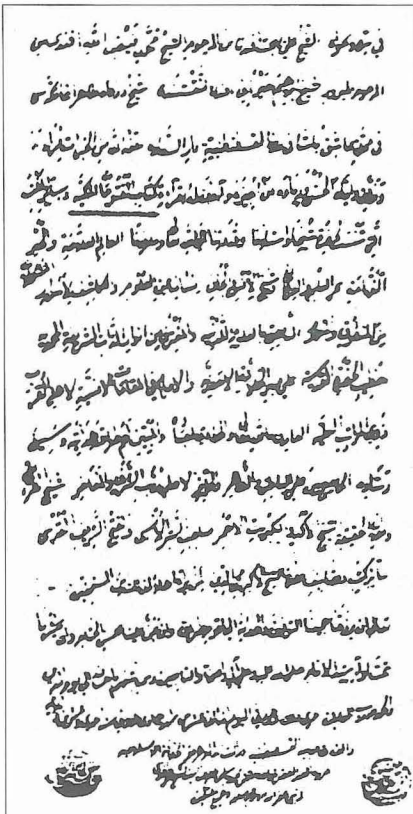
Bütün bunların yanı sıra birçok âlim *el-Fütûhât*'tan alıntılar yaparak fikirlerine destek aramıştır. Meşhur Selefî âlimlerinden Cemâleddin el-Kâsimî, *Mecmû'atü'r-resâ'il fi usûli'l-fıkh* adlı eserinde şeyhin, "Elhamdülillâh, taklit ehli değilim" sözünden yola çıkarak ondan bazı nakillerde bulunmuştur. Şa'rânî, Nablusî, Süyûtî, Devvânî, Molla Sadrâ, Siyâlkûtî, Abdülkâdir el-Cezâirî, Bursalı İsmail Hakkı, Erzurumlu İbrâhim Hakkı, İbn Âbidîn, Elmalılı Muhammed Hamdi *el-Fütûhât*'tan alıntılar yapan âlimler arasında zikredilebilir.

el-Fütûhât'ın 317. bölümünün Dante'nin *İlâhî Komedyası*'na ilham kaynağı olduğu ve Raymond Llull'un (ö. 1316) *Els cent Noms de Dieus* adlı eserinde, *el-Fütûhât*'ın esmâ-i ilâhiyyeye dair olan izahlarını (558. bölüm) kullandığı ileri sürülmüştür. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt'in, kendisiyle görüşen bir Türk heyetiyle sohbeti esnasında, "Her gün *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'yi tetkik ederim. Halen III. cildini hayranlıkla okuyorum" dediği rivayet edilir (Bilginler, *Allah ve İnsan*, s. 123). F. Schoun, R. Guenin, H. Corbin gibi Batılı; Seyyid Hüseyin Nasr, Attâs gibi Doğulu yazarlar eserlerinde *el-Fütûhât*'tan alıntılar yapmışlardır. İbnü'l-Arabî üzerine müstakil bir eser yazan H. Corbin, ezoterik Batı felsefesi bakışıyla *el-Fütûhât*'taki bazı temaları mukayeseli bir inceleme-yeye tâbi tutmuştur. Aynı yazar, *el-Fütûhât*'ın özellikle 39. babından yola çıkarak Sünnî ve Şii İslâm âlemi arasındaki iç irtibata dikkat çekerek İslâm birliğinin fikrî temellerinin burada yattığını ileri sürmüştür (*Creative Imagination*, s. 26).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "ftt" md.; Kâşânî, *İştilâhâtü's-şufiyye*, s. 135; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, TİEM, nr. 1845-1881; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 275 (18-27. ciltler); a.e. (nşr. Osman Yahyâ), I-XIV, Kahire 1972-95; a.m.f., *İcâze (İştilâhâtü Şeyh Muhyiddîn b. Arabî* içinde, nşr. Abdülvehhâb el-Câbî), Beyrut 1990, s. 37; a.m.f., *el-Fihrist* (nşr. Ebü'l-Alâ el-Afîfî, *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, VIII içinde), İskenderiye 1954; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XI, 239; Kârî el-Bağdâdî, *Muhyiddin İbni'l-Arabî'nin Menkabeleri* (trc. Abdülkadir Şener — M. Rahmi Ayas), Ankara 1972, s. 50, 57; İbn Hacer el-Heysemî, *el-Fetâvâ'l-hadîsiyye*, Kahire 1970, s. 296; Şa'rânî, *el-Yevâkîit ve'l-cevâhir*, Kahire 1369, s. 3-12; a.m.f., *el-Kibrîtü'l-aşmer* (*el-Yevâkîit* içinde), s. 3; Molla Fenârî, *Şerh-i Rubât-ı Şeyh-i Ekber* (nşr. Muhammed-i Hocavî), Tahran 1412; Haydar el-Âmülî, *el-Muqaddimât min Kitâbi Naşî'n-nuşûs* (nşr. H. Corbin — Osman Yahyâ), Tahran 1367 hş., s. 33; Abdülkerîm el-Cilî, *Şerhu müşkilâtü'l-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (nşr. Yûsuf Zeydân), Kahire 1992; Kâşîfî, *Reşehât 'aynü'l-hayât* (nşr. Ali Asgar-ı Muñniyân), Tahran, ts., I, 249-250; Süyûtî, *Tenbîhü'l-gabî* (nşr. A. Hasan Mahmûd), Kahire 1990; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1238-1239; Köstendilli Şeyhî, *Terkîbât-ı Erbaîn*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2710/2, vr. 21^a; Abdülkâdir el-Cezâirî, *el-Mevâkîf*, Cezayir 1984; Abdümeccid el-Hânî, *el-Hadâ'îku'l-verdiyye*, Dimaşk 1306, s. 288; İ. Hakkı Bursevî, *Lübbü'l-lüb*, İstanbul, ts.; Muhammed Abduh, *el-A'mâlü'l-kâmile*, Beyrut 1972-74, II, 467; Ahmet Avni Konuk, *İmâm-ı Rabbânî Mektûbâtının Reddiyesi*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 1812; Osmanlı Müellifleri, I, 49; Mehmed Ali Aynî, *Şeyh-i Ekberi Niçin Severim* (İstanbul 1339, *İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi* içinde), İstanbul 1992, s. 169; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*,

Nakşibendî şeyhi Ali Behcet Efendi'ye verilen *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* okutma icâzeti (M. Erol Kılıç arşivi)

I, 76, 215; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, IV, 1209; Osman Ergin, *Abdülaziz Mecdi Tolun*, İstanbul 1942, s. 212; Brockelmann, *GAL*, I, 572; İ. Aşkî Tanık, *Tasavvuf*, İstanbul 1955, tür.yer.; M. M. Sharif, *A History of Muslim Philosophy*, Lahore 1961, I, 398-420; Osman Yahyâ, *Histoire et classification de l'œuvre d'Ibn Arabî*, Damas 1964, I, 205-231; a.mlf., "The New Edition of the Futuhât al-Makkiyya in Cairo and the Political-Religious Reactions Which it Proved From Egypt", yayımlanmamış broşür, İSAM Arşivi; Nihat Keçelik, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî: Hayatı ve Çevresi*, İstanbul 1966, s. 6, 140, 163, 170; a.mlf., *Bir Misdak Olarak el-Futuhâtü'l-Mekkiyye*, I-II, Ankara 1991; M. Asin Palacios, *Islam and Divine Comedy*, London 1968, s. 47-51, 154-160; H. Corbin, *Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabî* (trc. R. Manheim), Princeton 1969, s. 26, 74; T. Burckhardt, *Mystical Astrology According to Ibn Arabî* (trc. B. Rauf), London 1977; Mahmut Sadedtin Bilginer, *Allah ve İnsan*, İstanbul 1977, s. 123; a.mlf., *Ahadiyyet Risalesi ve Futuhât-ı Mekkiyyeden Seçilmiş Tasavvufa Dair Bölümler*, İstanbul 1983; Şeybî, *eş-Şıla*, II, 29-30, 84, 114, ayrıca bk. tür.yer.; S. A. A. Rizvi, *A History of Sufism in India*, New Delhi 1983, II, 57; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Felsefetü't-te'vîl*, Beyrut 1983; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1985, s. 114; Hüseyin Atay, "İlmi Bir Tenkid Örneği Olarak İbn Kemal Paşa'nın, Muhyiddin b. Arabî Hakkındaki Fetvası", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempoziumu*, Ankara 1986, s. 267-268; M. Chodkiewicz, "Une introduction à la lecture des Futuhât Makkiyya", *Les Illuminations de la Mecque*, Paris 1988; a.mlf., "The Futuhât Makkiyya and their Commentators, some Unresolved Enigmas", *The Legacy of Medieval Persian Sufism*, London 1992, s. 219-232; a.mlf., *An Ocean Without Shore*, New York 1993, s. 22; a.mlf., *Seal of the Saints* (trc. L. Sherrard), Cambridge 1993; M. Mahmûd el-Gurâb, *Rahmetün mine'r-rahmân fi tefsîr ve işârâtü'l-Kur'ân*, Dimaşk 1989, IV; Suâd el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî ve müvellidü luğa*, Beyrut 1991; İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî* (haz. Mustafa Kara), İstanbul 1991, s. 83, 105, 122; J. W. Morris, "How to Study the Futuhât", *Muhyiddin Ibn Arabî: A Commemorative Volume* (ed. S. Hirstenstein — M. Tiernan), London 1993, s. 73-89; W. C. Chittick, "Two Chapters From the Futuhât al-Makkiyya", a.e., s. 90-123; F. Rundgren, "The Preface of the Futuhât al-Makkiyyah", a.e., s. 340-360; C. Addas, *Quest for the Red Sulphur*, Cambridge 1993, s. 200-207; M. Valsan, *İslâm Maneviyatı ve Batı* (trc. Işık Ergüden), İstanbul 1995, s. 199-205; Mahfuzü'l-Haq, "A Valuable Manuscript of the Futuhât al-Makkiyya", *IC*, XIII (1939), s. 215-221; A. Bausani, "Note su alcuni aspetti scientifici delle Futuhât Makkiyye di Ibn Arabî", *RSO*, LII/3-4 (1978), s. 199-215; J. W. Morris, "Ibn Arabî and His Interpreters", *JAOS*, CVI/3-4 (1986), s. 539-551, 733-756; *MW*/1 (1987), s. 101-119; W. C. Chittick, "Notes on Ibn al-Arabî's Influence in the Subcontinent", *MW*, CLXXXII/3-4 (1992), s. 228-241; Ebû'l-Alâ el-Affî, "el-Fütühâtü'l-Mekkiyye li-Muhyiddîn b. Arabî", *Tî*, I, 155-172; Ahmed Ateş, "Muhyî-d-dîn Arabî", *İA*, VIII, 543.

MAHMUD EROL KILIÇ

FÜTÜHU'İ-BÜLDÂN

(فتح البلدان)

Belâzürî'nin

(ö. 279/892-93)

İslâm fetihlerini

ve bu fetihlerden sonra gerçekleştirilen imar, iskân ve kültürel faaliyetleri anlatan eseri.

Müellifin günümüze intikal eden iki eserinden biridir. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle başlayan *Fütûhu'l-büldân*'da, bölge ve şehir esasına göre başta Medine olmak üzere yahudilerle meskûn yerlerin, Mekke, Tâif, Tebâle ve Cüreş, Tebük ve çevresi, Necran, Yemen, Uman, Bahreyn ve Yemâme'nin fetihleri anlatılmaktadır. Hz. Ebû Bekir zamanında ortaya çıkan irtidâd hareketleri belirtildikten sonra Suriye başkumandanlığına bağlı olarak Dimaşk ve çevresinin, el-Cezîre ve Malatya'nın, Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüüs ile Akdeniz'deki adaların; Irak başkumandanlığına bağlı olarak da Sevâd, İnan, Azerbaycan, Orta Asya, Horasan, Mekrân ve Sind bölgelerinin fethi üzerinde durulmaktadır. Eserde ayrıca mahallî divanlardaki kayıtların Rumca ve Pehlevîce yerine Arapça tutulması, kâğıdın İslâm dünyasında kullanılması, yeni kurulan Küfe, Basra ve Bağdat şehirleri, haraç topraklarının durumu, Hz. Ömer'in divan teşkilâtı, mühür, para ve yazı gibi, siyasî ve askerî gelişmeler dışındaki devlet teşkilâtı, ekonomik, sosyal ve kültürel konular müstakil başlıklar halinde ele alınmaktadır.

Belâzürî bu eserinde, savaşlara yer vermeksizin bir yerin kimin tarafından ve hangi tarihte fethedildiğine, barış veya savaş yoluyla ele geçirildiğine dair haberleri ve buna bağlı olarak muahedelerle belirlenen toprak vergilerini, bu arada İslâm devleti hâkimiyetine giren gayri müslimlerin ödedikleri cizye miktarlarını zikretmeye bilhassa dikkat etmiştir. Eser ayrıca fetihlerden sonraki imar ve iskân faaliyetlerini, yapılan camilere, çarşılar, açılan kuyulara ve kanallara, inşa edilen köşk ve saraylara, iktâ edilen veya mera haline getirilen topraklara ait haber ve rivayetlere yer vermesiyle de dikkati çekmektedir.

Müellif *Fütûhu'l-büldân*'ı yazarken daha önceki tarihçilerin çoğu zamanımıza ulaşmamış kitaplarından, özellikle Vâkıdî, Yahyâ b. Âdem, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Medâinî, İbn Sa'd ve İbn Hişâm'ın eserlerinden, çeşitli yerleri zi-

yareti sırasında edindiği ve Abbâsî sarayındaki yakın dostlarından aldığı bilgilerden faydalanmıştır. Belâzürî bu haber ve bilgileri rivayet ederken yaygın sened usulüne göre râvilerin isimlerini zikretmekle beraber zaman zaman adlarını vermeden "râvilerin dediklerine göre" ifadesiyle olayları bir bütünlük içerisinde vermeyi tercih etmiştir. Müellif ayrıca hadis ve siyer âlimlerinin rivayetlerini, bunun yanında ülkelerin fetihlerini dair çeşitli sözleri bazan ayın naklettiğini, bazan da diğer rivayetlerle karşılaştırıp doğruyu bulmaya çalıştığını söyleyerek takip ettiği metodu da belirtmiştir.

İslâm fetihleri alanında yazılmış olup günümüze kadar gelebilen eserlerin en eskilerinden biri olan *Fütûhu'l-büldân* meşhur tarihçi Mes'ûdî'nin takdirini kazanmış, Yâkût el-Hamevî de *Mu'cemü'l-büldân*'ı yazarken bu eserden geniş ölçüde faydalanmıştır. Belâzürî bu eseriyle tarih alanında olduğu kadar coğrafya alanında da çok mühim malzeme bırakmıştır. Basra, Küfe, Fustat, Kayrevan gibi yeni şehirlerin kurulması ve bunların planları, ayrıca Arap kabilelerinin çeşitli bölgelere yerleşmesiyle ilgili olarak medeniyet tarihi ve ülkelerin İslâmlaşması açısından çok önemli bilgiler vermiştir.

Fütûhu'l-büldân ilk defa de Goeje tarafından üç bölüm halinde yayımlanmış (Leiden 1863-1866; ikinci baskı 1968), bu baskı esas alınarak daha sonra Kahire'de neşredilmiştir (1319/1901). Frankfurt Arap-İslâm İlimleri Tarihi Enstitüsü de eseri "Islamic Geography" serisinde (42. cilt) ofset olarak yayımlamıştır (Frankfurt 1413/1992). Kitap ayrıca Ridvân Muhammed Ridvân (Kahire 1932; ofset olarak Beyrut 1398/1978 ve 1403/1983); Selâhaddin el-Müneccid (I-III, Kahire 1956-1960), Abdullah Enîs et-Tabbâ — Ömer Enîs et-Tabbâ (Beyrut 1957) ve Süheyl Zekkâr (*el-Büldân ve fütûhuhâ ve ahkâmühâ*, Beyrut 1412/1992) tarafından da neşredilmiştir.

Hamaker eseri kısmen Latince'ye (Leiden 1884), P. K. Hitti — F. C. Murgotten *The Origins of the Islamic State* adıyla İngilizce'ye (I-II, New York 1916-1924; Beyrut 1966), O. Rescher bir bölümünü Almanca'ya (Leipzig 1917-1923), Zâkir Kadiri Ugan (I-II, İstanbul 1955-1956) ve Mustafa Fayda (Ankara 1987) Türkçe'ye, Azertaş Âzernûş (Tahran 1346 hş./1967) ve Muhammed Tevekkül (Tahran 1367 hş./1988-1989) Farsça'ya tercüme etmişlerdir.